

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА СИНФ РАҲБАРЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ (ТАРИХИЙ ЭКСКУРС)

Нилуфар Махсудовна Кошанова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти педагогика фанлари
бўйича фалсафа доктори(PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада умумтаълим мактабларида тарбиячи-педагог синф раҳбарлиги лавозимининг юзага келиш тарихи, фаолиятининг асосий йўналишларидаги тарихий даврлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги муҳим фарқлар таҳлил қилинган ҳамда лавозимий вазифалари ўрганилган.

Калит сўзлар: хона назоратчиси, синф раҳбари, кластер ёндашуви, педагогик диагностика, ижодкорлик, таълим сифати.

ABSTRACT

This article analyzes the history of the position of a class teacher in secondary schools, historical periods in the main areas of activity and important differences in legal documents, as well as the study of job responsibilities.

Keywords: professional competence, room supervisor, class teacher, cluster approach, pedagogical diagnostics, creativity, quality of education.

Жаҳонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари инсоният ҳамжамияти олдида долзарблиги ва қамрови кун сайин ортиб бораётган талабларни қўймоқда. Таълим инсон капиталига, рақобатбардош ва замонавий кадрлар тайёрлашга йўналтирилган соҳа бўлиб, жамият тараққиётининг асосий омилларидан бири сифатида қаралади.

Таълим ташкилотларини замонавий руҳда ислоҳ қилиш, таълим субъектлари ўртасида самарали ҳамкорлик тизимини яратиш бугунги куннинг талабидир. Келажак авлодга замонавий таълим бериш, уларда юксак маънавий фазилатларни шакллантириш, турли хил шакл ва мазмундаги таҳдид ва хуружлардан сақланиш кўникмаларини қарор топтириш ота-оналар, ўқитувчи-мураббийлар ва тарбиячилар зиммасига тушади. Бу жараёнда мураббийларнинг субъектив ролини ошириш, уларнинг тарбиявий имкониятларини тан олиш, ўқувчиларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан ривожланган шахс сифатида тарбиялашда уларнинг

масъулиятини янада кучайтириш жаҳоннинг самарали ва илғор тажрибаларини ўрганишни ва шу асосда тизимли илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо қилади.

Ўқувчилар таълим ва тарбиясини яхшилашда синф раҳбарларининг имкониятларини ўрганиш, уларнинг лавозим вазифаларини замонавий талаблар асосида оптималлаштириш, кластер ёндашуви асосида уларнинг фаолият самарадорлигини ошириш механизмларини ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Мамлакатимизда синф раҳбарлари фаолиятининг мазмун-моҳияти ва хусусиятларини аниқлаштириш, самарадорлигини ошириш масаласи махсус ўрганилмаган бўлса-да, муаммога ёндош бўлган йўналишлар, хусусан, таълим сифати ва самарадорлигини таъминлаш шарт-шароитлари, механизмлари, тарбиявий жараёни яхшилаш, ўқувчилар маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари М.Ваҳобов, У.Бегимқулов, О.Мусурмонова, М.Маҳмудов, С.Нишонова, М.Юлдашев, Б.Аъзамоваларнинг; глобаллашув шароити ва бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида рақобатбардош педагог кадрлар тайёрлашда кластер моделининг имкониятлари ва самарадорлиги Ғ.И.Муҳамедов, Ш.Қ.Мардонов, У.Н.Хўжамқулов, Ш.Ботирова, С.А.Тоштемирова, Д.Қаршиева, Х.Султонов, Қ.Маҳмудовларнинг тадқиқотларида муайян даражада ёритилган.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларида мактаб тарбиявий жараёнининг марказий шахсларидан бири сифатида синф раҳбари фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари Ж.М.Болошенко, А.Э.Мельникова [6], Р.И.Пенькова, М.И.Рожкова [7], В.П.Созонова [9]; синф раҳбарлари институтининг шаклланиш жараёни ва уларга қўйилаётган замонавий талаблар, мазкур фаолиятнинг давр ва жамият талаблари билан алоқадорлиги масаласи Ф.А.Бобков, А.В.Иванов, Н.К.Гончаров; синф раҳбарларининг ўқувчилар жамоасини шакллантириш ва бошқаришдаги ўрни Н.П.Аникеева, Г.В.Винникова, Ҳ.А.Измаилова, И.П.Иванов, Л.А.Каримова, Т.Е.Конникова, Л.И.Новикова, Н.Л.Селиванова, С.Д.Полков мактаб тарбия тизими ва жамоатчилик ишларида синф раҳбари фаолияти мазмуни В.В.Андреевалар томонидан тадқиқ этилган.

Хорижлик олимлардан Ж.Сачс, А.Тоом, Т.Астин, Л.Стамм, П.Ланг, В.Кларк, Слоан, Далтонларнинг тадқиқотларида синф раҳбарининг тарбиявий иш шакллариининг ўзгарувчанлиги, ўқитувчи-тарбиячи шахсини шакллантиришнинг психологик-педагогик жиҳатлари, синф раҳбарларининг педагогик маҳоратини шакллантириш масалалари ўз ифодасини топган.

Мамлакатимизда синф раҳбари лавозими ўзига хос тарихий тараққиёт тадрижга эга бўлиб, у Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейинги таълим соҳасидаги ислохотлар билан бевосита боғлиқ. Туркистон таълим тизимига ушбу лавозимнинг кириб келиши Россиянинг Марказий Осиёни истило қилиши билан боғлиқ сиёсий жараёнларга бориб тақалади. Шунинг учун ушбу лавозим тарихини ўрганишда Россия таълим тизимидаги тегишли маълумотларга муурожаат қилиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

Россия таълим тизимида синф раҳбарларини тайёрлаш тизими деярли III аср олдин юзага келганлигини кўришимиз мумкин. Рус тадқиқотчилари синф раҳбарлари лавозими (институти)нинг бир неча босқичда ривожланганлигини эътироф қиладилар:

- совет давригача бўлган давр;
- советлар даврида;
- совет давридан кейинги давр [11].

Ҳар бир давр ўзига хос анъаналари, ривожланиш ва пасайишлар кўрсаткичлари билан тавсифланади. 1804 йилгача репетиторлар болалар тарбияси билан шуғулланган (губернаторлар, капутлар, энагалар, боннылар) бўлса, ўша йилдан бошлаб Россия гимназияларида таълим ўқитувчиларга ишониб топширилади ва улар болаларга “хушмуомалалик, ростгўйлик ва ҳурмат” ни ўргатиши белгилаб қўйилган. Э.В.Корябкина ўз мақоласида шундай ёзади: “...бу институтнинг шаклланиши XIX асрда, таълим муассасаларига хона назоратчиси лавозими киритилиши билан содир бўлди ва унинг асосий вазифаси таълим талабларининг бажарилишини назорат қилиш эди. Кейинчалик хона назоратчиси синф назоратчисига айлантирилди. Шунинг таъкидлаш керакки, таълим муассасаси раҳбарияти унга тарбиявий рол беришни бошлайди”.

Россия таълим соҳасида 1871 йилдан расман мураббийлар тайёрлаш тизими йўлга қўйилган. Уларнинг вазифалар кўлами жуда кенг бўлиб, жумладан: таълим муассасасида тартибни сақлаш; ўқувчилар давоматини назорат қилиш; мактаб ҳужжатларини юритиш; ўқувчиларни ўрганиш (турли фаолият шакллари); кузатиш; қонунларга ва ватанга ҳурмат ҳиссини тарбиялаш; ақлан ва маънан ривожлантириш каби вазифалар юкланган ва бу ўзига хос меъёрлар таълим муассасаларида 1917 йилгача сақланиб қолган. Бироқ синф раҳбарлари (наставник) ўз фаолиятларида фақат тартибни сақлаш ва кузатиш билан чекланишган. Сабаби уларнинг иш ҳақи жуда кам бўлиб, йилига 160 рубл бўлса, ўқитувчиларники 2,5 минг рубл ҳисобланган. Инқилобдан кейин ёш авлод

тарбиясини гуруҳ раҳбарлари (1917-1934 йй.) ва синф раҳбарлари (1934 йилдан) амалга оширадиган бўлди.

Синф раҳбарлари фаолиятида функционал ўзгаришлар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеалар фонида содир бўлганлигини таъкидлашимиз лозим. Россияда 1917 йилгача ўрта таълим муассасаларида синф раҳбарлари вазифаларини эркаклар гимназияларида синф ўқитувчилари, аёллар гимназияларида синф хонимлари (бу лавозими 1871 йилдаги Низом билан киритилган) бажаришган. 1923 йилдан бошлаб мактабда синф раҳбарлиги лавозими тугатилди ва ўқувчиларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизими жорий қилинди. Бироқ қисқа муддатларда маълум бўлдики, болаларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизими ўзини оқламади. Натижада, яна ўқитувчиларни ўқувчилар жамоаларига бириктириш зарурияти юзага келди. 1931 йилда РСФСР Халқ таълими комиссариати ўқув ва тарбиявий ишларни ташкил этувчи синф раҳбарлари ҳақидаги кўрсатмани тасдиқлади. 1934 йилда биринчи марта фаолият йўналишлари аниқ кўрсатилган синф раҳбари лавозими тасдиқланди. Низомда синф раҳбарининг бошқа ўқитувчилар ва ота-оналар билан биргаликда ўқувчи шахсининг жисмоний, ахлоқий ривожланишини таъминлаши, унинг интеллектуал, ижодий қобилиятларини ривожлантиришга, ўз тақдирини ўзи белгилашга, ўзини ўзи англашига, ўз-ўзини ташкил этиш ва ўзини қайта тиклашга шароит яратади, дея белгиланди. Йил якунида синф раҳбарларининг синф жамоаси билан қилган ишлари бўйича ҳисобот бериш тартиби йўлга қўйилган. Урушдан олдинги давр синф раҳбари (1934-1941 йй.) синфда тарбиявий ишларни тизимли ташкил этиш учун масъул бўлган. Уруш даврида (1941-1945 йй.) ёшларни бирлаштирувчи ташкилотлар кўпайгач, унинг самарали авлод тарбиячиси сифатидаги роли янада ортади. 1934-1947 йилларда уларнинг фаолиятига ҳақ тўланмаган.

1947 йилда РСФСР депутатлари томонидан тасдиқланган “Синф раҳбари тўғрисида”ги Низомда лавозимнинг мақсад вазифалари янада аниқлаштирилди. Унга мувофиқ синф раҳбарининг асосий вазифаси ўқитиш ва тарбияни муваффақиятли ҳал этиш мақсадида синф ўқувчиларини дўстона, мақсадли, самарали ўқувчилар жамоасига бирлаштириш эканлиги белгиланди. 40-йилларда унинг фаолиятида ишини яхшилаш учун дарсларга қатнаб, ўқувчиларни дарсдан кейин кузатиб, ҳар бир ўқувчини синчиклаб ўрганиш зарурлигини таъкидланади [11;125-б]. Бу даврда сиёсий-мафкуравий тарбия улар фаолиятида муҳим вазифалардан ҳисобланган.

Синф раҳбарларининг самарадор тажрибаларини оммалаштириш мақсадида 50-60-йилларда бола тарбиясидаги

янги ёндашувлар бўйича синф раҳбарлари тажрибасидан намуналарни оммалаштирувчи нашрлар пайдо бўлди. Аммо 1960 йилларда улар фаолиятида самарадорлик асосан ташкил қилинган тадбирлар сони, миқдори билан белгиланган.

60-йилларда синф раҳбарлиги лавозимига энг яхши педагоглардан саралаб тайинланган бўлса, 1970 йилда мактаблар тўлиқ умумий ўрта таълимга ўтиши муносабати билан мактабларда ўқитувчилар каби синф раҳбарлари ҳам етишмаслиги муаммоси юзага келади.

1970 йилдан уларнинг вазифалари умумтаълим мактаби Устави билан белгиланди. Унга кўра синф раҳбарларининг вазифалари қуйидагилар қилиб белгиланди:

ўқувчиларнинг мафкуравий эътиқоди, ижтимоий онги ва ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишга тайёрлигини тарбиялаш;

ўқувчиларни мафкуравий ахлоқ руҳида тарбиялаш;

ўқувчиларни меҳнатга ўргатиш, уларни ҳаётга тайёрлаш;

онгли равишда касб танлаши;

юқори сифатли ўқиш ва фан асосларини чуқур ўзлаштириш;

когнитив фаолликни ривожлантириш;

эстетик ва жисмоний тарбияни тарғиб қилиш;

болалар саломатлигини мустаҳкамлаш кабилар.

70-йиллардаги синф мураббийлари фаолияти мазмуни ўқувчиларни тарбиялашда шахсий ёндашувнинг мавжудлиги, яъни ижобий йўналишлар билан бир қаторда катта юкланишлар, турли меҳнат турлари (қишлоқ хўжалик ишлари, турли жамоавий иш шакллари)га жалб қилиш билан ажралиб турарди. 80-йилларда жамиятдаги иқтисодий-ижтимоий муаммоларнинг кўпайиши барча соҳалар каби таълим тизимига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Ушбу жараёнда ўқувчиларни тарбиялаш муаммоси ва синф раҳбари ролига янада кўпроқ эътибор бериш зарурияти юзага келган эди. Демак, ушбу лавозимнинг шаклланиши ва такомиллашиб бориши деярли III асрлик тарихга эга ҳисобланади. Туркистон таълим тизимига синф раҳбари лавозимининг кириб келиши большевиклар бошқаруви даврига - айнан XX аср 30-йилларига тўғри келади.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ёшлар тарбияси билан боғлиқ вазифалар ҳақида фикр юритиб, шундай деган эди: "...хукуматнинг, тегишли вазирлик ва идоралар ҳамда бутун таълим тизимининг, хурматли домлаларимиз ва профессор-ўқитувчиларнинг энг муҳим вазифаси – ёш авлодга пухта таълим бериш, уларни

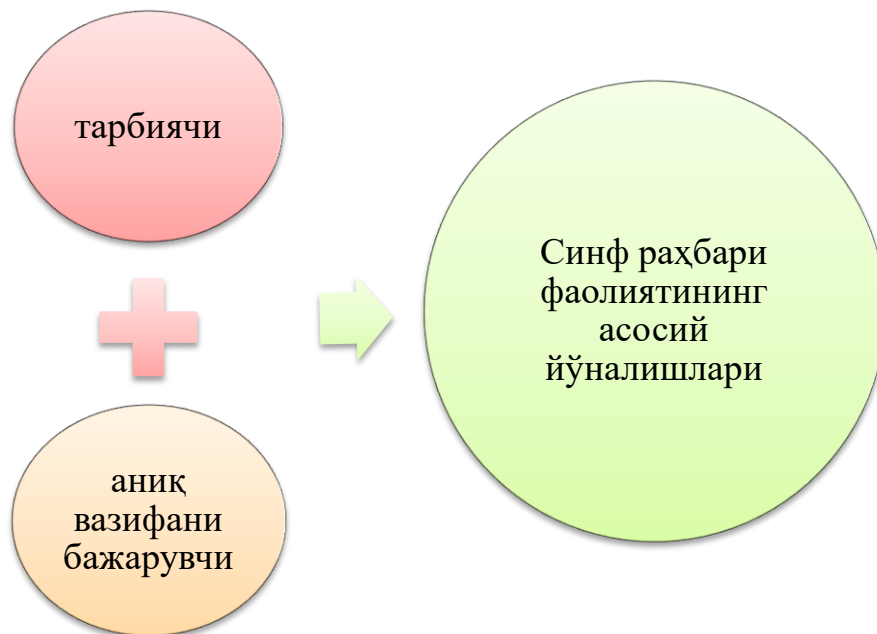
жисмоний ва маънавий етук инсонлар этиб тарбиялашдан иборатдир”[1].

Мамлакатимизда синф раҳбари фаолиятининг мустақиллик йилларидаги тадрижи “Умумий ўрта таълим синф раҳбарлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Низом [2] билан боғлиқ бўлиб, унда синф раҳбарлари фаолиятини баҳолаш мезонлари мавжуд эмас эди. 2021 йил 22 февралда Халқ таълим вазирлигининг 41-сонли буйруғи билан тасдиқланган “Умумий ўрта таълим тизимида синф раҳбарлари фаолиятини ташкил қилиш тўғрисида”ги Низомда ушбу лавозим билан боғлиқ бир қанча ўзгаришлар киритилди. Жумладан: синф раҳбарларини маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари эмас, балки мактаб директори томонидан тайинланиши; кўйи синфларда (1-4) ва 5-синфдан бошлаб ягона синф раҳбарининг жорий этилиши; синф раҳбаридан талаб қилинадиган мезонларда уларнинг ўз хулки ва одоб-ахлоқи билан ўртак бўла оладиган ходимлардан бўлиши лозимлиги; улар ҳолатининг руҳий барқарор бўлиши лозимлиги ҳам келтирилган. Низомга кўра, синф раҳбари фаолиятини баҳолаш тартиби йилда 2 марта маънавий ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосари томонидан амалга оширилиши белгиланди. Сўнгги йилларда синф раҳбарлари юритаётган ҳужжатлар сони 4 та дан 2 тага қисқартирилди[3]. Ҳужжатларнинг оптималлаштирилиши ва қисқартирилиши умумтаълим мактабларида таълим-тарбия жараёнини манзилли ва изчил амалга ошириш орқали янги босқичга кўтаришни назарда тутди.

Синф раҳбарлари фаолияти хорижий тадқиқотчилар томонида муайян даражада тадқиқ қилинган. Жумладан, рус тадқиқотчилари Г.П.Буданова ва Л.Н.Буйлова синф раҳбарлари фаолиятини фан ўқитувчиларининг касбий фаолияти, яъни асосий педагогик фаолиятига кўшимча равишда амалга ошириладиган вазифаси сифатида белгилайди [5]. Т.Земцова эса синф раҳбарлари фаолиятининг асосий йўналиши сифатида бир-биридан фарқли 2 та моделни ажратиб кўрсатади (1-расмга қаранг).

Т.Земцова синф раҳбари учун 2 та моделни бир вақтда замонавий талаблар асосида бажариш қийинлигини таъкидлаб, 1-моделни бажаришда педагоглар ёрдамига муҳтожлиги, аммо 2-моделдаги вазифани яқка ўзи бажара олиши мумкинлигини эътироф этади. Бунда ўқувчиларни тарбиялаш вазифасининг кенг қамровли ва мураккаблигига урғу бериб ўтади. 1-модел бўйича синф раҳбарлари фаолияти мазмунини кўплаб педагог олимлар, жумладан, М.И.Рожков, Е.Н.Степанов, Н.Е.Щуркова ва бошқалар тадқиқ этишган. Педагогик назария ва амалиётда тарбиявий ишларнинг кўп шакллари яратилган. М.И.Рожков тарбиявий иш

шаклларилинг ниҳоятда кўплиги, ҳар бир шакл бошқасини такрорламаслиги, аммо унга ўхшаш бўлиши мумкинлигини таъкидлайди [9]. Олим тарбиявий иш шакллари сини санашнинг имконияти йўқлигини қайд этади.

I. Синф раҳбари - тарбиячи

II. Синф раҳбари- аниқ вазифани бажарувчи

1.-расм. Синф раҳбарлари фаолиятининг асосий йўналишлари

Дарҳақиқат, Т.Земцова ва М.Рожковларнинг фикрлари жуда асосли, сабаби тарбия шаклларилинг ниҳоятда кўп ва хилма-хиллиги, бир томондан, ушбу лавозим эгаларининг ҳар томонлама универсал бўлишини тақозо қилса, иккинчидан, лавозим вазифаларини тўлақонли бажаришни қийинлаштиради.

Е.Н.Баришников синф раҳбарларини аниқ вазифани бажарувчи назоратчи сифатида кўрсатади. Олим фаолиятининг асосий мазмунидан келиб чиқиб синф раҳбарларини таълим жараёнида ўқувчиларнинг муваффақиятли ўзлаштириши, дарс жараёнидаги ўқувчилар иштироки, мавжуд қонунларга ва мактаб жамоасидаги ахлоқий нормаларга ўқувчиларнинг риоя қилишини тартибга солувчи назоратчи педагог сифатида тавсифлайди.

Синф раҳбари фаолиятидаги назорат ва тузатиш функциясининг асосий мақсади ўқув жараёнини доимий такомиллаштиришни таъминлашдан иборат. Назорат функциясини амалга ошириш, бир томондан, ижобий натижаларни аниқлашни, иккинчи томондан, салбий натижалар ва мавжуд камчиликларнинг сабабларини, шунингдек, тарбия жараёнида юзага келадиган муаммоларни назарда тутати.

Бизнингча, назорат натижаларини таҳлил қилиш асосида синф раҳбари фаолиятини тузатиш жараёни бутун синф жамоаси, ўқувчилар гуруҳи ҳамда индивидуал тартибда ҳам амалга оширилади. Назорат жараёнини нафақат маъмурият, педагогик жамоанинг бошқа аъзолари, ўқувчилар, балки синф раҳбарининг ўзини-ўзи назорат қилиш функциясини амалга ошириши сифатида ҳам кўриб чиқиш керак. Тузатиш бу ҳар доим синф раҳбари ва умуман синф жамоасининг биргаликдаги фаолияти ҳисобланади. Синф раҳбари фаолиятида тизимли ва доимий амалга ошириладиган назорат ва тузатиш функцияси катта тарбиявий, ривожлантирувчи ва ташкилий аҳамиятга эга бўлиб, ўқув жараёнининг самарадорлигини оширади.

С.А.Сагай синф раҳбари функцияларининг мураккаблиги борасида ўз фикрларини қуйидагича асослайди: "...ҳар қандай синф раҳбари фаолиятининг асоси мураккаб. Болалар жамоасининг етакчиси сифатида, ўз вазифаларини бутун синф ҳамда ҳар бир ўқувчи билан индивидуал ишлаш, ёш хусусиятларига мувофиқ муаммоларни ҳал қилиш билан олиб боради. Унинг фаолиятида асосий нарса бу-шахснинг ўзини ривожлантиришига кўмаклашиш, унинг ижодий салоҳиятини рўёбга чиқариш, фаолликни таъминлаш, болани ижтимоий ҳимоя қилиш, болаларнинг ўз муаммоларини ҳал қилиш, ҳаракатларини кучайтириш учун зарур ва етарли шароитларни яратиш"[10].

И.А.Фаршахтова синф раҳбарини мактабда тарбиявий ишларнинг бевосита ва асосий ташкилотчиси сифатида таърифлайди.

Илмий педагогик энциклопедияларида синф раҳбарлари фаолияти мазмуни қуйидагича ёритилган: "Синф раҳбарларининг фаолияти тўғридан-тўғри тарбиявий ҳаракатларини ҳам, унинг ташкилий, педагогик ва тадқиқот вазифаларини ҳам ҳисобга олган ҳолда режалаштирилган. Синф раҳбари ўқувчиларнинг таълим даражасини, синфда шахслараро муносабатларнинг ривожланишини тизимли равишда ўрганади; оила, микромуҳит ва бошқаларнинг таъсирини таҳлил қилади ва олинган маълумотлар асосида тарбиявий ишнинг шакллари ва усулларини танлайди. Мактаб синф раҳбарининг услубий бирлашмасини яратади ва уларнинг асосий вазифалари малака ошириш, ўз-ўзини тарбиялаш, тажриба алмашиш ва бошқаларни рағбатлантиришдир" [11;121-б].

Бизнинг фикримизча, синф раҳбарлари фаолияти фақат воситачилик шаклидан иборат эмаслигини ҳисобга олган ҳолда, режалаштирилган тарбиялаш, таълимни оқилона тақсимлаш ва мувофиқлаштириш учун мўлжалланган фаолиятдир, дейиш тўғри бўлади.

Бизнинг фикримизча, ушбу лавозим шунчаки мажбурият эмас, балки туганмас ижодкорона фаолият ва юқори даражадаги масъулият ҳамдир.

Бугунги кунда кўп қиррали функциялар доирасига эга бўлган ушбу лавозим эгаларининг энг муҳим вазифаси жамият талабларига мос инсонни тарбиялаш, ўқувчилар шахсини ривожлантириш, моделлаштириш, ташкил этиш ва рағбатлантириш, синф жамоасида тўғри муносабатлар тизимини ташкил қилиш, ҳар бир ўқувчининг потенциал қобилият, имкониятларини очиб бериш учун шароит яратиш ва болалар манфаатларини ҳимоя қилиш ҳисобланади.

XXI асрда синф раҳбарлиги лавозимига болалар билан ишлашда мутлақо янги талаблар, жумладан, синф жамоасида ижобий психологик муҳит ва ўқувчиларнинг ўзини-ўзи бошқариш, ривожлантиришга имкон берадиган шарт-шароитларни яратиш каби замонавий талаблар қўйилмоқда.

Синф раҳбари жамият ва бола ўртасидаги воситачи сифатида бириктирилган синф жамоасининг турли фаолияти орқали муносабатлар тизимини ташкил қилади, ҳар бир шахснинг ривожланиши, унинг потенциал қобилиятларини очиб бериш ва болалик манфаатларини ҳимоя қилиш, ўзлаштириш жараёнини яхшилаш учун шароит яратади ва ғамхўрлик қилади.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. //”Халқ сўзи”, 2016 йил 15 декабрь.
2. Халқ таълим вазирлигининг 2020 йил 30 июлдаги 180-сонли қарорига 2-илова, “Умумий ўрта таълим синф раҳбарлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги низом.
3. Халқ таълим вазирлигининг умумий ўрта таълим муассасасининг маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари ва синф раҳбарлари фаолияти самарадорлигини ошириш ҳақидаги 2020 йилдаги 180-сонли қарори. www.Lex.uz.
4. Аникеева, Н.П. Психологический климат в коллективе Текст. /Н.П. Аникеева. М.: Просвещение, 1989. – С.224.
5. Буданова Г.П. Повышение уровня воспитательной работы в школе. Нормативно-правовые основания деятельности работников, выполняющих функции классных руководителей/Г.П. Буданова, Л.Н. Буйлова. М., 2007.-С. 204.
6. Мельников А.Э. Проблемы классного руководства в теории и практике русской школы РСФСР (середина 1940-х первая половина 1980-х годов) Дис. к.п.н.-М., 1993.-136с.

7. Рожкова. М.И.Классному руководителю. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. -280 с.
8. Сергеева В.П. Классное руководство.Учебник. Москва 2010.
9. Созонов Валерий Петрович Воспитательная система на основе потребностей школьника как фактор гуманизации образовательного процесса школы// кандидат педагогических наук. Ижевск 2007.
- 10.С.А.Сагай.Особенности воспитательной деятельности классного руководителя в школе // Молдой учёный.VI Международного - научного конференция.проблемы и преспективы. Перм., 2015.- С.16.
11. И.А.Фаршахтова.Учебное пособие. Классный руководитель в современной начальной школе:теория и практика деятельности.Учебное пособие. Оренбург: Изд-во ОГПУ,2020.-С.6.
- 12 . Щуркова Н.Е.Педагог нового воспитания.М.:Аркти, 2014.
13. Педагогический энциклопедический словарь /Гл. ред. Б.М. Бим-Бад. -М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. –С. 121.